
МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА НАУКА

УДК 811.161.2'373.47:821.161.2

DOI: 10.32626/2309-7086.2021-18-2.7-14

Інна Беркешук

ORCID 0000-0002-4772-7480

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Леся Прокопів

ORCID 0000-0002-7055-9956,

аспірантка кафедри української мови

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРОЯВИ НЕНОРМАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ В КОМУНІКАТИВНІЙ ПОВЕДІНЦІ ГЕРОЇВ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

У пропонованій розвідці розглянули поняття інвективної лексики, визначили основні функції ненормативної лексики, використовуючи класифікацію В. Жельвіса. Безперечно, лихослів'я розглядається як явище соціальне, яке має свою історію походження й розвитку, але, незважаючи на це, воно засуджується в суспільстві, проте водночас є частиною побуту й культури.

Ключові слова: ненормативна лексика, інвективна лексика, комунікативна поведінка героїв.

Відхід від обмежувальної практики в добу постмодернізму позначився розширенням еротичного простору в соціокультурному дискурсі, легітимацією культури андеграунду та виходом на лінгвістичну сцену зниженої лексики, а часом і прямої вербалізації її семантично найсильніших лексем.

Найглибше розглянула термінологічну парадигму системних одиниць ненормативного лексику у своїх працях українська мовознавиця Л. Ставицька [7; 8].

Прагматична спрямованість інвективи полягає у використанні нейтральних загальноновживаних понять, які за умови комунікативного акту трансформуються в експресивні позначення, що набувають емоційності, зниженості, комічності, жарту, образи. В такий спосіб мовець не думає, що сказати, його метою є як сказати, з якими почуттями. Користування інвективою не передбачає наявності освіти, інтелекту, сфери діяльності, оскільки адресант відгороджується від адресата експресією, конотацією, жартом, зневагою, презирливістю, епатажністю та ін.

Якщо розглядати інвективу в прагматичному аспекті, варто наголосити на тому, що інвективу виражено на лексичному рівні, а це має свій відбиток у словниках у вигляді стилістичних позначок, які вказують на відтінки слів, як-от: вульг. (вульгарне слово, вираз), евф. (евфемізм), жарг. (жаргонне слово), зневажл. (зневажливе слово, вираз), ірон. (іронічне слово), лайл. (лайливе слово, вираз), розм. (розмовне слово, вираз), фам. (фамільярне слово) та ін.

Зазначені лексеми розрізняються ступенем оцінності, найбільш яскравим з яких є слова з позначкою «лайливе». Вони містять значну емоційність та експресивність, оскільки не лише служать для того, щоб образити когось, а й для вибуху емоцій. Іноді лайливі лексеми не мають на меті образу суб'єкта, а вживаються для зв'язку слів.

Отже, вживаючи інвективу, ми, перш за все, виражаємо наше ставлення до об'єкта дійсності або до адресата, вибухаємо емоціями. Акт образи однієї людини іншою виконує складну комунікативну функцію. Як один з основних механізмів людського спілкування він частково є залишком захисної реакції та погрози у тваринному світі. За допомогою інвективи в одних випадках виражається гнів, роздратування, а в інших – це протест бажання принизити інвектума.

«Цінність мови письменника – також і в багатстві його словника, щоб слова були небуденні, соковиті, промовисті, яскраві. Нехай кожний письменник завжди пильно дбає про багатство свого словника!» [4, с.51].

Серед сучасних письменників нас зацікавила творчість Ірени Карпи, Софії Андрухович, Тараса Прохаська, Любка Дереша, Сергія Жадана й ін.

Мета наукової розвідки – проаналізувати соціально-психологічний аспект проявів ненормативної лексики у комунікативній поведінці героїв художніх творів.

Спеціалісти виділяють різні функції вживання обценної лексики в мовленні [2]: підвищення емоційності мовлення; розрядка психологічної напруги; приниження адресата мовлення; демонстрація розкутості, незалежності мовця; демонстрація зневажливого ставлення до системи заборон; демонстрація належності мовця до «своїх» тощо.

У процесі аналізу творів задекларованих авторів виділяємо такі найчастотніші функції обценної лексики:

- результат відчуття фізичного або морального приниження: «— *Ой бля, – захрипіла від болю і так-сяк звільнила закоцюрблені руки з-під заду*» (С. Андрухович);
- приниження соціального статусу адресата: «*Що ж ми – тюлені, без гарячої води жити?!*» (С. Жадан);

- засіб вербальної агресії: «– Міліція, спасіте!!! – Починає горланити та, проте «молдаванин»-итангіст враз змушує її замовкнути, зловісно заскреготавши зубами: – Вгоманися, **курввва...**» (С. Ушкалов);
- відношення до іншої особи з підкресленням негативних рис: «**Ні я, ні мої діти більше в ту хату ні ногою! Скупердяйка проклята. Шляк би її трафив з її ковбасою. Най ся вдусить**» (І. Карпа);
- осудження рис іншої ментальної культури: «**А є вона лише десь ген за розжевим горизонтом князівства Мустанг чи зеленню якої-небудь Хуайна-Хуйни, і всі субститути типу сушеного в запашиному диму місцевої кухні м'яса – просто ні се, ні те, ні третє чортзна-що**» (І. Карпа).

Менш частотними є функції:

- які згладжуються експресивними морфемами: «...після удару в яке ще кілька хвилин усім тілом відчуваєш неприємний, **гідотнений біль**» (С. Андрухович);
- визначають рівень освіти через уживання просторічної лексики в ролі інвективів: «Пам'ятаю лише, що гуцули казали «**кубаса**», і коли Люба хотіла підкреслити чийсь огрядність (хоча, якщо подумати, сама огрядною не була), то просто її ображено, як то роблять усі діти, називала конкурентку сосискою: – **Сусіска!** Що означало неповноцінність у категоріальному світі ковбасних виробів» (І. Карпа); «– Ти як твій тато! – не вгавала мама. – **Керовніки**» (І. Карпа);
- дитячі прозивання: «**Ірка-пірка-ковбаса, на вірвовочці оса**»; «**Ірка-пірка-фрікасе, на вірвовочці о-се!**» (І. Карпа);
- виконують сенсорну функцію: «**Геть не так я свого часу сприймала дині й банани. Їхні окремі аромати зливалися в моїй уяві в один-єдиний масний дух, що, своєю чергою, виступав ідеальним реплікантом запаху гієна. Я так тоді й називала будь-який гідкий запах пукового чи какового походження: – Бананові духи**» (І. Карпа).

Отже, інвективи в художніх текстах сучасної української літературної мови виконують як загальновизнані науковцями функції, так і специфічні.

Наприклад, в українському законодавстві практично відсутні статті, які передбачають покарання за лихослів'я, а ті, що наявні, не знаходять свого застосування на практиці. Необхідно виробити закони, які б обмежили «мовно-агресивну пандемію», що поглинає молодь України. Але базою для створення таких законів має бути переконливе визначення того, що таке лихослів'я, мовна агресія, нецензурна лексика, інвективна лексика та ін. Отже, необхідно розробити відповідну термінологію. Також існує нагальна потреба в укладанні переліку заборонених (табуйованих, непристойних) слів.

Актуальними є дослідження лихослів'я в різних сферах українського суспільства, вікового та гендерного аспектів мовної агресії, етимології лихослівної ідіоматики, антиетикетної невербальної поведінки, графіті та ін.

Проблема кількості та класифікації функцій мовної агресії (лихослів'я) не має одностайного вирішення в лінгвістиці.

Лихослів'я – це вербальне порушення етичного табу, реалізоване забороненими засобами [2, с.196]. Поняття *етичного табу*, тобто *непристойності*, сильно змінюється з плином часу та носить національно-

специфічний характер, через що в міжнародній угоді про контроль за непристойними публікаціями, яку підписали п'ятдесят країн, немає чіткого визначення цього поняття. Табу – синонім заборони.

Табуйоване слово – слово, заборонене до вживання в громадському місці [2, с.201]. Лихослів'я має коріння в релігійних віруваннях людей – за вимову «лихого слова» мало статися певне лихо, Божа кара. У середні віки богохульство було невід'ємною частиною ненормативної лексики й не тільки не сприймалося суспільством, але й до богохульників вживали певні заходи, кару. Винних виганяли з громади, таврували каленим залізом й іноді страчували. Соціальні табу на релігійний аспект лайки зникли зі зміною ставлення суспільства до релігії.

Лихослів'я виконує в мовленні людей до багато різних функцій – від психологічної розрядки, висловлення невдоволення, презирства до способу переконання співрозмовника.

Йдеться про *катарсисну функцію* лихослів'я, яка є «...функціональним регулятором, запобіжним клапаном для негативних емоцій» [3].

За допомогою лихослів'я людина одержує психологічне полегшення – *катарсис*. Підґрунтям катарсисної функції є емоційна інформація, зафіксована словом. Експлікація цієї інформації в мовленні дозволяє виразити емоційний стан суб'єкта [5, с.75]. Зазвичай, у таких випадках лайливі слова вимовляються безадресно, «у простір», часто втрачаючи значеннєвий (денотативний) компонент та наближуючись до вигуків.

Як, наприклад, у тексті: «*От тільки вся ця шобла свої перформанси відгуляє, бабло рознацифістить і полягає по масажних кабінетах, як вампіри по трунах, я повернуся*» (С. Поваляєва).

Характерною особливістю використання лайливих слів є їх *амбівалентність*, тобто здатність виражати два протилежні явища – негативні та позитивні емоції [5, с.76].

Але позитивність катарсису у випадку з лихослів'ям є умовною, оскільки психологічне полегшення супроводжується духовним спустошенням, тобто маємо справу з однонаправленим процесом. Зовсім інше передбачає, наприклад, катарсисна функція мистецтва, що поєднує розрядку, виплеск емоцій (під час прочитання книги, перегляду вистави або фільму, споглядання картини, прослуховування музики тощо) з духовною компенсацією (збагаченням новим досвідом, враженнями, знаннями та ін.). Допомагаючи щось викоринити й щось заповнити, мистецтво сприяє встановленню рівноваги людини із середовищем, чому не сприяє лихослів'я в момент емоційного напруження.

Соціалізаційна функція лихослів'я: за допомогою лайок між співрозмовниками встановлюється контакт, ненормативна лексика стає атрибутивним знаком приналежності до певної групи [5], зокрема міської молоді. Цікаво, що мовець ставить і себе, і співрозмовника на нижчий рівень спілкування.

Щодо інших функцій лихослів'я, то порівняно з катарсисною та соціалізаційною, вони носять периферійний характер, зокрема *дескриптивна* (опис об'єкта дійсності) – 2,0%, *експресивна* («увиразнення» мовлення) – 0,3%, *інвективна* (образ людини) – 0,3%, *волюнтативна* (вплив на людину) – 0,2% та ін.

Отже, лихослів'я не тільки не є панацеєю в ситуації стресу, знервованості, гніву, радості, здивування тощо, а й, попри свої катарсисні можливості, спричинює спустошення й деградацію особистості. Лихослів'я є не природною ознакою людини, а лише формою вияву її негативного (агресивного) ставлення до інших і самої себе за умови нездатності зробити це в культурний, цивілізований спосіб.

Як зазначалося, кожна соціальна група по-своєму ставиться до вживання ненормативної лексики, а належність до тієї чи іншої соціальної групи впливає на вибір мовленнєвого репертуару. Існують окремі маргінальні групи (злочинці, повії, бомжі), у яких вживання ненормативних мовленнєвих конструктив розглядається як норма, спосіб спілкування, без якого вони практично не можуть обійтися. Ненормативна лексика є основним засобом спілкування в таких групах, і тому її вживання не викликає подиву, зніяковіння чи відрази.

На думку сучасних українських психологів, використовуючи «лайливі висловлювання», можна відобразити будь-яку реальність: скандал у подружжі, між начальником і підлеглим, сварку між сусідами. У нашій мові важко підібрати слова, які б мали таку експресивність, як ненормативна лексика. Замінити її можна тільки дією (бійка, биття посуду, ламання меблів). Отже, лайка здатна замінити фізичне насильство.

Існує також низка ситуацій, коли лайка вимовляється проти бажання, наприклад, у екстремальних ситуаціях, під час сильного потрясіння. У такому вживанні лайлива лексика розглядається як невизнана граматична форма оцінного висловлювання. За допомогою інвективної лексики досягається емоційна розрядка. Ми не можемо заздалегідь планувати вживання інвективної лексики, часто її прояви спонтанні, ненавмисні. Лайка може виступати і як висловлення зневаги, негативного ставлення індивіда до політичного супротивника.

Як уже зазначалося, застосування лайливих висловлювань може виконувати ідентифікаційну функцію: індивід прагне ідентифікувати себе з представниками тієї чи тієї соціальної групи. Якщо представники певної групи вживають ненормативну лексику, то людина, що ідентифікує себе з нею, чинитиме так само. Можливий варіант, коли інвективну лексику герої вживають на означення певної соціальної групи, аномальної до інших груп. Це стосується і як сексуальної спрямованості, так і будь-якої іншої, в тому числі й релігійної. Цю ж лексику можуть уживати і самі представники такої соціальної групи як засіб самоідентифікації.

Напр.: *«Наступного дня до тебе – як завжди у ключові моменти твого життя – приїдять у гості підараси. Ти знаєш, що це некультурне слово і треба казати «гей»... Підараси називають себе й одне одного підарасами, підковками, підарасками і сестрами. Інколи вони кажуть і слово «гей», зі щирим українським «ге», але частіше як відповідь на заклик «будьмо», ніж як опис своєї орієнтації»* (С. Пиркало).

Цілком очевидно, що лихослів'я, лайка, мат не можуть розв'язати жодної кризової ситуації чи конфлікту. Існує кілька причин, що пояснюють схильність, наприклад, політиків до лайливих висловлювань. Наше суспільство емоційно напружене, соціально й політично недостатньо визначене. Звідси – готовність у будь-який момент «зірвати» свій стан на інших людях.

Слід зазначити, що матом лаються не тільки росіяни чи українці, але й представники інших національностей. Багато емігрантів у США лають-

ся по-англійськи легко, охоче й артистично. Іноді, цілком розуміючи фізичний зміст лайки, ми погано уявляємо собі, наскільки «брудним» є кожне окреме слово. Іноземці часто, висловлюючи свої емоції, використовують «російську лайку». Наприклад, в англійській мові існує лексика-табу. Американці з відносно освіченого прошарку дозволяють собі «лаятися» тільки тоді, коли «по-іншому не можна», представники середнього класу використовують ненормативну лексику набагато частіше. У повсякденній мові американців вражає кількість «звичайних» лайок. Мовна форма в американському стилі істотно зміщена до просторіччя. Журналісти цілком резонно вважають лайку частиною об'єктивної реальності, а зміна реальності – це ніби «криве дзеркало».

Що стосується вживання ненормативної лексики, зокрема матірної лайки, то тут думки розходяться, і, цілком очевидно, що лихослів'я – це поганий приклад для наслідування. З іншого ж боку, не варто дотримуватися й пуританської позиції. Люди, що ніколи не лаються матом, – це люди особливо широкого складу й певного походження. Вони, як правило, належать до шляхетних родин, у яких сторіччями вироблявся свій стиль спілкування, свої традиції. Це не тільки питання природи «аристократичної» крові, це особлива структура свідомості. Але таких людей не дуже багато.

Ми розглянули поняття інвективи, визначили основні функції ненормативної лексики, використовуючи класифікацію В. Жельвіса. Безперечно, лихослів'я розглядається як явище соціальне, яке має свою історію походження й розвитку, але, незважаючи на це, воно засуджується в суспільстві, проте водночас є частиною «нашого» побуту й культури.

Незважаючи на те, що питання про предметно-мовні заборони досить широко обговорювалося в етиці й психології, воно ще лишається недостатньо розробленим у працях психологів. Це можна пояснити труднощами як наукового, так і соціального характеру.

До соціально-психологічних детермінант лихослів'я належить перекручування у свідомості особистості певних цінностей, пропаганда насилля та лексики кримінального середовища засобів масової інформації, інших форм прояву асоціальної поведінки. Значну роль відіграють і певні соціальні настановлення – уявлення про жорстокий і повний насильства світ, орієнтація на досягнення високого соціального статусу, ідеалізація успішної і впевненої особистості як людини, здатної дати словесну відсіч тощо.

До соціально-психологічних причин поширення ненормативних мовленнєвих конструктів належать також особливості сучасного процесу соціалізації, що характеризуються загостренням психологічного дискомфорту в ситуації фрустрації, що супроводжується підвищенням схильності до мовленнєвої агресії.

Послаблення рівня саморегуляції призводить до тимчасового обмеження впливу соціальної прийнятності, засвоєння соціально бажаних форм поведінки. Це, у свою чергу, провокує мовну агресію, що часто супроводжується вживанням ненормативної лексики, яка сприймається суб'єктом як адекватна у певній ситуації.

Отже, спостереження над сучасними постмодерними текстами переконливо свідчать про те, що сьогодні на мовлення й на писемні тексти значний вплив справляє усне мовлення. Аналізуючи мовлення сучасних укра-

їнських художніх текстів, висновкуємо, що джерелом стилістично зниженої, зокрема ненормативної лексики, є як розмовно-літературна, так і розмовна нелітературна лексика.

Перспективним вбачаємо дослідження невербальних засобів інвективної сленгової лексики.

Список використаних джерел і літератури:

1. Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років. Софія Андрухович [та ін.]; [уклад. Жадан Сергій]. Харків: Книж. клуб «Клуб сімейн. дозвілля», 2010. URL: <http://flibusta.site/b/465193/read>.
2. Жельвис В.И. «Грубость»: проблемы классификации лексики. *Вопросы психолингвистики*. 2008. №7. С. 109-113.
3. Махній М. Инвектива: лихослів'я як етнокультурний феномен. *Етновеволюція: науково-пізнавальні нариси*. Київ: Blox.ua, 2009.
4. Огієнко І. Рідна мова. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
5. Саржина О.В. Функции инвективной лексики в высказывании (на примере инвективных имен лица). *Юрислингвистика-6: Инвективное и манипулятивное функционирование языка: межвуз. сб. научн. тр.* Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2005. С. 69-89.
6. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ, 1974. URL: http://supermodern.narod.ru/slovyk_meln/index.html.
7. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ: Критика, 2005. 464 с.
8. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми. Київ: Наукова думка, 2008. 456 с.

References:

1. Dekameron. 10 ukrainiskykh prozaikiv ostannikh desyaty rokiv. Sofia Andrukhovych [ta in.]; [uklad. Zhadan Serhii]. Kharkiv: Knyzh. klub «Klub simein. dozvillia», 2010. URL: <http://flibusta.site/b/465193/read>.
2. Zhelvys V.Y. «Hrubost»: problemn klassyfykatsyy leksyky. *Voprosy psykholynhvystryky*. 2008. №7. S. 109-113.
3. Makhnii M. Invektyva: lykhoslivia yak etnokulturnyi fenomen. *Etnoevoliutsiia: naukovo-piznavalni narysy*. Kyiv: Blox.ua, 2009.
4. Ohienko I. Ridna mova. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2010. 436 s.
5. Sarzhyna O.V. Funktsyy ynvektyvnoi leksyky v vyskazyvanny (na prymerе ynvektyvnykh ymen lytsa). *Yuryshynhvystryka-6: Ynvektyvnoe y manipulyatyvnoe funktsyonyrovanye yazyka: mezhvuz. sb. nauchn. tr.* Barnaul: Yzd-vo Alt. un-ta, 2005. S. 69-89.
6. Slovyk inshomovnykh sliv / za red. O.S. Melnychuka. Kyiv, 1974. URL: http://supermodern.narod.ru/slovyk_meln/index.html.
7. Stavytska L. Argo, zhargon, sleng: Sotsialna dyferentsiatsiia ukr. movy. Kyiv: Krytyka, 2005. 464 s.
8. Stavytska L. Ukrainska mova bez tabu. Slovyk netsenzurnoi leksyky ta yii vidpovidnykiv. Obsensizmy, evfemizmy, seksualizmy. Kyiv: Naukova dumka, 2008. 456 s.

The pragmatic orientation of invective is the use of neutral commonly used concepts, which under the condition of a communicative act are transformed into expressive symbols that acquire emotionality, humility, comedy, jokes, insults. In this way, the speaker does not think what to say, his goal is how to say, with

what feelings. The use of invective does not imply the presence of education, intelligence, sphere of activity, as the addressee is separated from the addressee by expression, connotation, joke, contempt, contempt, outrageousness, etc.

Observations of modern postmodern texts convincingly show that today speech and written texts are significantly influenced by oral speech. Analyzing the speech of contemporary Ukrainian literary texts, we conclude that the source of stylistically reduced, in particular non-normative vocabulary, is both colloquial literature and colloquial non-literary vocabulary.

Non-normative units function with different degrees of frequency – colloquial vocabulary, invectives predominate, slang and spatial elements, slang show the lowest frequency. The most important function of invective is its use as a tool to combat the opponent, in particular in conflict discourse. From this general function follow such private varieties as accusation, discrediting, humiliation, demoralization of the opponent. Moreover, normative tokens can act as an invective if they are used to humiliate the opponent or give his image a negative characterization.

In terms of linguistic expression, as we observe, there are the following types of invectives: abusive invectives, invective labels, ironic invectives. The looseness, ease and irregularity of everyday speech leaves its mark on the design of statements, which is reflected in the selection and use of invective. Non-verbal design also plays an important role in creating a pejoratively colored text with pejoratives. The study of these tools is quite promising.

Key words: profanity, invective vocabulary, communicative behavior of heroes.

Отримано: 25.10.2021 р.

УДК 81'276.2:044.7

DOI: 10.32626/2309-7086.2021-18-2.14-20

Галина Доброльожа

ORCID 0000-0003-1253-0028

кандидат філологічних наук, доцент,

викладач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

«ШАГРЕНЕВА ШКИРА» СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті проаналізовано стан сучасної української фразеології, з'ясовано причини згорання її функціонування в комунікативному середовищі серед усіх верств населення. Особливу увагу авторка звернула на використання в медіа-просторі мемів як одиниць інформації, які неконтрольовано і спонтанно поширюються; проаналізувала різновиди мемів, визначальні характеристики мемів, способи передачі в інформаційному полі, а також причини поширення та популярності мемів.

Ключові слова: фразеологія, фразеологізм, мем, мемологія, інтернет-простір.

Українська діалектна фразеологія є невід'ємною складовою розвитку менталітету і культури українського народу. Саме у фразеологізмах зафіксовано чимало політичних подій і катастроф на теренах нашої держа-